

Құстар класы- Aves

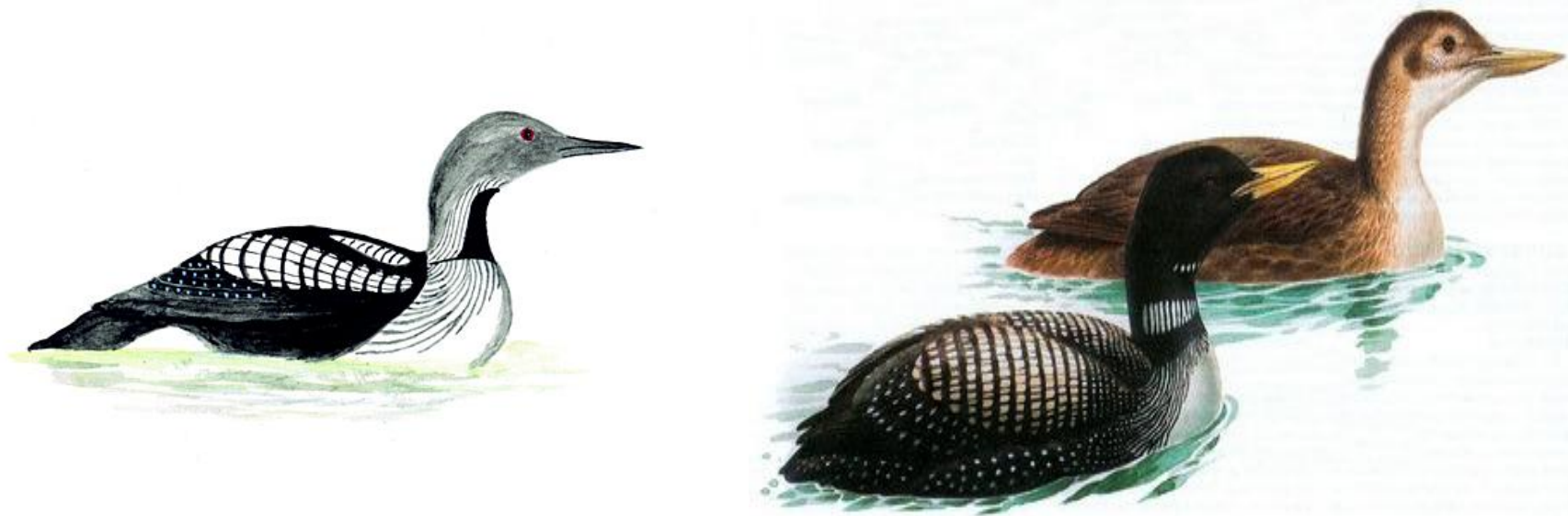

Жалпы сипаттамасы

Құстар- құрлық омыртқалыларының ішіндегі ең көп тобы, ауада ұшып тіршілік етуге бейімделген. Анатомиялық құрылысы жағынан құстар өздерінің тікелей тегі- бауырмен жорғалаушыларға жақын, олар кесірткетәрізділер (*Sauropsida*) тобына бірігеді. Құстардың бауырмен жорғалаушылардан бөлініп шығуы, шамамен 190-170 млн. жыл бұрын триастың аяғында- юраның басында жүзеге асуы мүмкін. Құстар мезозой эрасында басым болған диапсидты бауырымен жорғалаушылар- архозаврлардан (*Archosauria*) бөлінген. Құстардың тікелей арғы тегі біршама ежелгі архозаврлар- Текодонттар (*Thecodontia*), мүмкін орнитозухиялар (*Ornithosuchus*) болуы. Құстар класын рептилиялардың прогрессивті бұтағы ретінде қарастырады, олардың дене температурасы тұрақты және ұшуға бейімделген.

Маймакқаздар, не Гагатәрізділер отряды-Gaviiformes

. Денесі мен мойны ұзарған, басы кішкентай, тұмсығы тік әрі ұзын. Қауырсындануы калың әрі тығыз, денесін ылғалдаудан сақтайды. Қанаты қысқы әрі үшкір, ұшуы тез бірақ мәнерсіз. Аяқтары артқа қарай орналасқан, алдыңғы үш саусағы жүзу жарғағымен байланысқан, кішкентай артқы саусағы жіңішке жүзу қалағымен жабдықталған. Бұл құстардың салмағы 1 кг-н 4,5 кг-ға жетеді. Бұлар нағыз су құстары, жақсы жүзеді әрі сүңгиді, бірақ құрлықта нашар жүреді. Қорегі - балық, су омыртқасыздары, оларды 25 м терендікке дейін сүңгіп, ұстайды.

Қаражемсау маймаққаз
(*Gavia arctica*)

Қызылжемсау маймаққаз
(*G. stellata*)

Оңтүстік ендіктерде, соның ішінде Қазақстанда Каспий теңізінің жағалық аймағында қыстайды.

Сұқсыртәрізділер отряды-Podicipediformes

Салмағы 150 г-н (*Podiceps ruficollis*) 1400 г-ға (*P. cristatus*) жетеді. Қарашақаздарға жақын. Дене пішіні ұршықтай, қауырсындануы өте қалың әрі тығыз, мойны ұзын, аяқтары қысқа және артқа қарай орналасқан.

Қазақстанда 5 түрі ұялайды.

Үлкен сұқсыр, немесе
чомга (*Podiceps cristatus*)

Кіші сұқсыр (*P. Ruficollis*)

Сұржақ сұқсыр
(*P. griseigena*)

қарамойын сұқсыр (*P. nigricollis*)

қызылмойын сұқсыр (*P. auritus*).

Бірқазандар тұқымдасы (Pelecanidae) Бұлардың тұлғасы мығым, қанаты үлкен, аяқтары қысқа, мойны мен тұмсығы ұзын, соңғысы басының ұзындығынан 4-5 есе артық. Тұмсығының астыңғы жағында өте күшті созылатын қауырсынсыз тері қапшық болады. Бірқазандар жақсы жүзеді, бірақ сүңгімейді. Жерде еркін жүреді, жақсы ұшады және жиі қалықтайды. Қаңқасында үлкен ауа қуыстары болады, теріасты ауа қабаты жақсы дамыған. Моногамдар, шоғыр құрып ұялайды. Балапандары шала көзі ашылмаған әрі жалаңаш.

Бұйра бірқазан (P. crispus) 13 кг тартады, қанат ұзындығы 77 см. Басында және мойнының жоғарғы жағында ұзарған және бұйраланған қауырсындар болады. Маңдайы қауырсынды. Кішірек шоғыр құрып немесе жеке жұп болып ұялайды. Қазақстан территориясында кездеседі және Қызыл кітапқа (1996) тіркелген.

Сукүзғындары тұқымдасына (Phalacrocoracidae). Мойны ұзын және құйрығы да ұзын әрі қатты. Қанаты қысқа әрі жалпақ, ұшы дөңгеленген. Аяқтары қысқа, артқа қарай орналасқан. Үлкен сукүзғыны (*Phalacrocorax carbo*) 3 кг тартады, қанатының ұзындығы 38 см. Жақсы сүңгиді, балықты 10 м тереңдіктенде ұстайды. Кейде бірқазандармен бірге аулайды. Жерде тік тұрады және қиын қозғалады. Жақсы ұшады.

Қазақстанда ұялайтындар:

*Кекілді суқұзғын
(Ph. aristotelis)*

Үлкен суқұзғыны (Phalacrocorax carbo)

*Кіші суқұзғыны
(Ph. pygmaeus)*

Құтандар тұқымдасы(*Ardeidae*)
Салмағы 100 г-н 4 кг-ға дейін жетеді. Ұзын әрі тік тұмсығының шеттерінде майда тісшелері орналасады. Мойны ұзын, артқы саусағының ұзындығы алдыңғыларымен шамалас. Арқасы мен төсінде ерекше мамық (опалықтар) өседі. Олар дами келе қауырсындарды жабатын талық опасы сияқты үгіндіге айналады. Опалықтар қауырсындарды су өтуден қорғайды. Суқоймаларының жағалаулары мен батпақты жерлерде жүреді. Жемтігін тайыз сулардан тасадан бас салып аулайды. Құтандар ұшқанда мойнын жинап алады, сол себепті шүйдесі арқасына тіреледі. Қазақстанда 9 түрі ұялайды

Қазақстан Қызыл кітабына (1996) тіркелгендер:

Сарықұтан (Ardeola ralloides)

Кіші аққұтан (Egretta garzetta)

Ләйлектер, не дегелектер тұқымдасы (Ciconiidae).. Ірі құстар, тұмсығы ұзын және ұшы үшкір. Жемсауы жоқ. Дыбыс сіңірлері көпшілігінде болмайды, осыған орай ләйлектердің даусы жоқ. Артқы саусағы нашар жетілген. Қанатындағы бірінші саусақта тырнақ болады. Ұшқанда мойнын алға созады. Мекендейтін ортасы құрғақ биотоптармен - дала, орман, тау, сирек батпақты жерлермен байланысты. Қорегін жерден табады. Жеке жұптасып ұялайды. Ағаштарға, жартастарға және құрылыстарға бұтақтан жасалған үлкен ұя салады. Ұяда 3-5 жұмыртқа болады, оларды 2 құс кезектесіп шайқайды.

Қара ләйлек (C.nigra) - орман кұсы, ол ақ ләйлектен біршама кіші: салмағы 3 кг-дай, қанатының ұзындығы 51 см. Қазақстанда екеуі де ұялайды және Қазақстан Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Тырнақұтандар тұқымдасы (Threskiornithidae) кең тараған 30 түрді біріктіреді. Тұмсықтары ұзын, жіңішке, әдетте доғатәрізді имек (қалбағайлардан басқаларында). Бұл құстарда жемсау болмайды. Мойны ұзын, ұшқанда тік ұстайды. Тайыз суларда қоректенеді. Шоғыр құрып ұялайды.

Қазақстанда ұялайтын, Қызыл кітапқа тіркелгендер:

Қалбағай, не жалбағайдың (Platalea leucorodia) тұмсығы жалпак, ұшы күректәрізді. Ауыздығы, көзінің айналасы, тамағының асты және мойнының жоғары бөлігі қауырсынданбаған.

Қарабайдың (Plegadis falcinellus) ұзын тұмсығы (10-14 см) иілген.

Қоқиқаздар отряды –Phoenicopteriformes

Бір ғана тұқымдас - *қоқиқаздар тұқымдасы (Phoenicopteridae)*
Қоқиқаз дүние жүзіндегі ең ұзын аяқты және ұзын мойынды құс.

Оңтүстік және батыс Қазақстанның тұзды көлдерінде **қызылт қоқиқаз** (*Phoenicopterus roseus*) ұялайды. Ол Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Қулар (аққулар) тұқымдас тармағына (Cygninae) отрядтың ең ірі өкілдері жатады. Реңінде жыныстық деморфизм жоқ. Кең таралған, бірақ ала-кұла. Өсімдіктердің суасты бөлімдері: тамыр, тамырсабақ, өркендерімен қоректенеді. Жұбымен жүреді. Аналықтары үлкен ұя жасайды, оған 3-5 жұмыртқа салады. Аталығы жұмыртқа шайқауға қатыспайды, бірақ ұя маңында болады.

Қазақстанда үш түрі тіршілік етеді

Сұңқылдақ аққу (*Cygnus cygnus*) салмағы 7-10 кг, мойны тік ұстайды,

Кіші аққу (*C. bewickii*) салмағы 6 кг.

Сыбырлақ аққу (*C. olor*) салмағы 13 кг, мойнын S тәрізді ұстайды

Сұңқылдақ аққу мен кіші аққу Қазақстанның Қызыл кітабына тіркелген.

Қаздартұқымдас тармағының (Anserinae) Қаздардың тұмсықтары биік, жақтары бұдырлы - құрлықта және тайыз суларда өсімдіктермен қоректенуге бейімделген. Қаздар көпшілік жағдайда су құстары емес, құрлық құстары. Аяқтары біршама ұзын, құрлықта қозғалуға бейімделген. Барлық түрлері жақсы жүзеді, кейбіреулері жақсы сүңгиді. Ұяларын су қоймалырына жақын жерлерге, құрлыққа екеуі бірге салады, тек аналығы шайқайды, аталығы қасында болады. Ұяға 4-6 жұмыртқа салады

Қазақстанда 9 түрі ұялайды: ең кең тарағаны **қоңыр қаз** (*Anser anser*), одан көптеген үй қаздарының тұқымдары шыққан. **Қутұмсық қаз** (*A. cygnoides*) - Қытай үй қаздарының арғы тегі; қызыл жемсаулы қараша қаз (*Branta ruficollis*) басқа қаздардан мойнының қысқалығымен ерекшеленеді, жақсы жүзеді әрі сүнгиді; **маңқа қаз** (*A. indicus*) ұясын жартастар мен тік жарларға, сирек ағашқа салады. **Қырманқаз** (*A.fabalis*) тундрада ұялайды және т.б.

Қырманқаз (*A.fabalis*)

маңқа қаз (*A. indicus*)

Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелгендер:

Қызылжемсаулы қараша қаз

Құтұмсық қаз (A. cygnoides)

Өзен үйректері тұқымдастармағы (Anatinae) Қанатындағы жылтырағы (“айнасы”) металл түстес, кұбылып тұрады. Тұмсығы салыстырмалы түрде жіңішке және биік, үстіңгі және астыңғы тұмсықтардың шеті азды-көпті болса да тұзу. Артқы саусағында терілі өсінді болады. Жерде денесін горизонталь ұстап тұрады және жүреді, кұрлықта және суда орнынан бірден ұша алады

Басым түрлерінде жыныс диморфизмі байқалады. Шөп басқан су қоймаларын ұнатады. Көпшілік түрі өсімдікқоректілер, бірақ қорек құрамында су омыртқасыздары да болады. Аса тереңге сүңги алмайды, сол себепті тек тайыз суларда басымен бүкіл денесін суға батырып қоректенеді. Әр түрлі түрлерінде жұмыртқа саны 6-дан 14-ке дейін болады. Жұмыртқасын тек аналықтары ғана шайқайды.

Қазақстанда 9 түрі ұялайды

Кәдімгі барылдауық үйрек (Anas platyrhynchos) кең тараған үйректердің бірі. Оны үй үйректерінің көптеген тұқымдарының тегі деп санайды. Салмағы 1-2 кг. Шапшан ұшады, қанаттарын жиі қағады. Ұясын жерге немесе ағашқа салады. Ұяда 8-11 жұмыртқа болады, оларды аналығы төсінен түсетін мамықпен жауып қояды.

Мәрмәр шүрегей (A. angustirostris)

Қазақстан Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Сүңгуір үйректер
тұқымдас тармағына
(*Nyrocinæ*) жататын
құстардың тұмсығы
жалпақ, жіңішке тұяғы
болады. Жылтырауығы
әдетте ақ. Аяқтары артқа
қарай орналасқан, артқы
саусағында жалпақ тері
жарғағы болады.

Олар жақсы сүңгиді, өте тереңнен (10 м-ге дейін) белсенді тірі жәндіктерді ұстап қоректенеді. Жерде денесінің алдыңғы бөлімін көтеріп тұрады және жүреді, құрлықтан және судан жүгіріп барып, ұшады. Сүңгуір үйректердің денесі өзен үйректеріне қарағанда өте тығыз

Көптеген түрлерінде жыныс диморфизмі жетілген. Қазақстанда 13 түрі ұялайды. *Қызылбас сүңгуір (Netta rufina)* биологиялық ерекшеліктері жағынан өзен үйректері мен сүңгуір үйректерінің арасынан орын алады. Сүңгуірлермен салыстырғанда ұшуы жеңіл, жерде еркін жүреді, жақсы жүзеді, бірақ нашар сүңгиді

Салмағы 1,5кг-ға жуық. Өсімдіктердің жасыл бөліктерімен қоректенеді. Қалқыма қопакқа, сирек те болса жағаға ұясын салады. Ұяда 6-10 жұмыртқа болады. Жеке жұп болып, сол сияқты аздаған шоғыр құрып ұялайды.

Қара тұрпан (Melanitta nigra) жақсы жүзеді, тамаша сүңгиді, су астында 45 секундтай бола алады. Негізінен су жануарларымен қоректенеді.

Қазақстан Қызыл кітабына тіркелген

Ақбас үйрек (Oxyura leucoscephala)

Қазақстан Қызыл Кітабына
тіркелген

Құйрығы сатылы, ол қатты бағыттаушы қауырсындардан тұрады. Тамаша жүзеді әрі сүңгиді: су астында бағытын өзгерте отырып 40 м-ге дейін сүңги алады. Ұшуы сылбыр және сирек. Оның бар өмірі суда өтеді. Су өсімдіктері және насекомдармен қоректенеді. Қалқыма ұясын дала көлдерінің қалың шөптерінің арасына салады. Әдетте ұяда 6 жұмыртқа болады

Қазақстанда ұялайтындар:

Айдарлы мамыққаз (Somateria spectabilis)

Алакөз сүңгуір (Aythya nyroca)

Сұңқартектестер тұқымдасы (*Falconidae*).
Үстіңгі тұмсығының шетінде өткір тішшелерінің болуымен басқа жыртқыштардан ерекшелінеді. Астыңғы көмекейде дыбыс буындары жақсы жетілген, танау тесіктері бітеу (тура ашық емес). Кеуде омыртқалары арқа сүйегімен бірігіп кеткен. Қанаттары ұзын әрі жіңішке, құйрығы қысқа. Табаны салыстырмалы түрде қысқа, саусақтары ұзын. Барлық түрлері жерде жақсы жүреді. Ұябасарлары шәулілеріне қарағанда ірі. Жемтігін аулаудың негізгі тәсілі: өте шапшаң ұшу - ұшып бара жатқан немесе жүгіріп бара жатқан жемтігін көз ілеспейтін жылдамдықпен қағып түсу. Қорегі - сүтқоректілер, құстар, рептилиялар, сирек омыртқасыздар және өлекселер. Қазақстанда 10 түрі ұялайды.

Лашынның (*Falco peregrinus*) салмағы 1,3 кг-ға жетеді. Тек құстармен қоректенеді, оларды ұшып жүріп тұяғымен қағады. Бұл кезде оның жылдамдығы 100 м/сек жетеді. Бұл құс өзіне ұя жасамайды, ескі ұяларды пайдаланады. 2-4 жұмыртқаны ересек екі құс кезектесіп шайқайды. Қазақстан Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Ақсұңқар (F. rusticolus)
лашыннан біршама ірілеу:
денесінің ұзындығы 60 см, ал
салмағы 2 кг-ға жетеді.
Ұяларын жартасқа, кейде
ағашқа салады. өздері ұя
жасамайды, басқа құстардың
ұясын пайдаланады.

Ұядағы 3-4 жұмыртқаны көпшілік жағдайда аналығы
шайқайды. Қорегі - майда сүтқоректілер мен құстар.
Қазақстан Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Қазақстанда кездесетіндер:

ителгі (F. cherrug)

бөктергі (F. vespertinus)

тұрымтай (F. columbarius)

жаалтай (F. subbuteo)

дала күйкентайы (F. naumanni)

Аражегіштердің (Pernis) қанаттары мен құйрықтары ұзын. Тұмсығы аласа, танаулары саңылаутәрізді. Жіліншігі майда қалқаншалармен жабылған, қысқа аяқтары ұзын және жіңішке тырнақтары бал арасымен жабайы аралардың ұяларын бұзуға бейімделген, олар аралардың дернәсілдерімен қоректенеді. Шағатын насекомдардан қорғану үшін олардың басы майда қабыршақ тәрізді қауырсындармен жабылған. Кейде қорегі бақалар, кеміргіштер, балапандар. Денесінің ұзындығы 55 см-ге жетеді. Ар жегіш - орман құсы, ұясын ағашқа салады. Әдетте 2 жұмыртқа туады.

Қазақстанда ұялайтындар:

Кәдімгі аражегіш (Pernis apivorus)

Айдарлы аражегіш (Pernis ptilorhynchus)

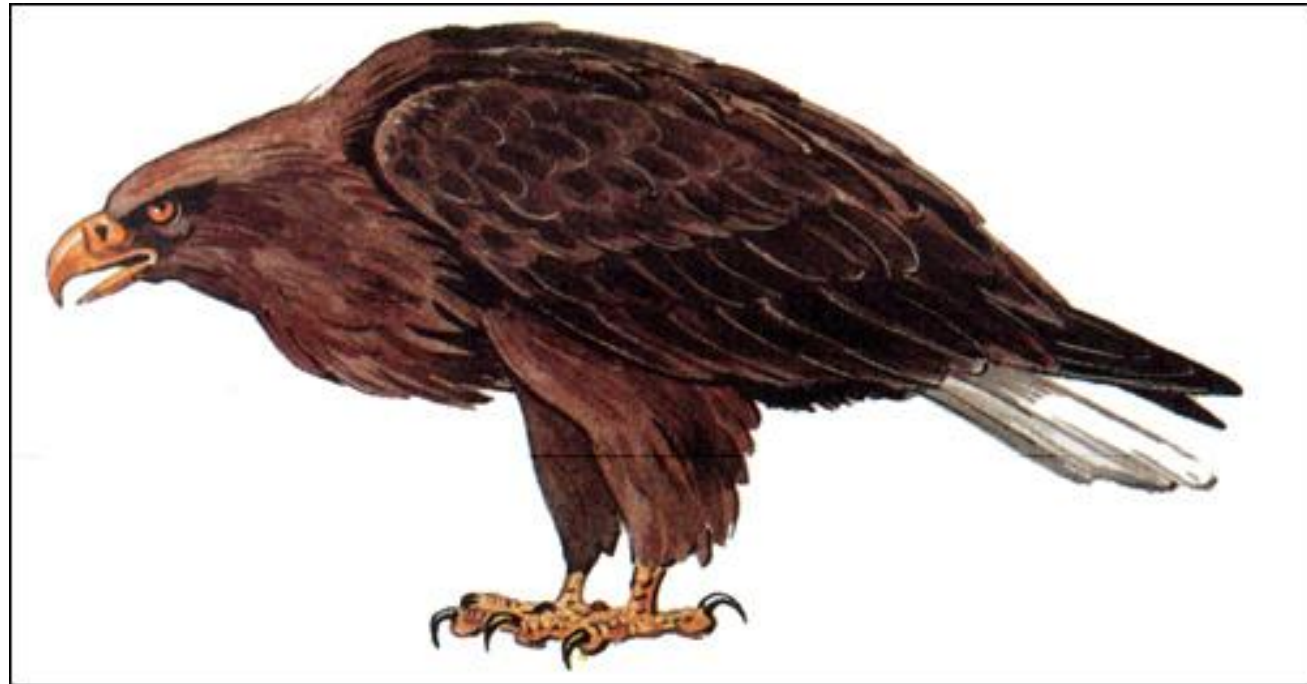

Кезқұйрықтардың (Milvus) құйрығы айыр: шеткі руль қауырсындары ортасындағыларға қарағанда біршама ұзын. Жіліншігі көлденең калқаншалармен жабылған. Аяқтары ұзын, тырнақтары өткір, иілген. Қанаттары ұзын әрі жалпақ. Дене ұзындығы 70 см-ге жетеді. Жемтігін әуеде ұшып жүріп, бақылайды. Полифагтар: өлекселерді, балықтарды, балапандарды, майда кеміргіштерді, насекомдарды және т.б. жейді. Ұясын ағашқа, сирек те болса жартасқа салады. Ұяда 2-3 жұмыртқа болады.

Қазақстанда *қара кезқұйрық (Milvus korschum)* ұялайды.

Субүркіттер (Haliaeetus) биологиялық жағынан қырандар мен кезқұйрықтардың арасындағы өтпелі топ болып табылады. Қырандардан ерекшелігі жіліншігі қауырсынданбаған. Субүркіттердің қанаттары ұзын әрі жалпақ, құйрығы қысқа әрі сына тәрізді. Желкесіндегі және мойнындағы қауырсындары ұзарған. Саусақтарының асты сусымалы жемістерін ұстап тұруға лайықталған тікенекті. Қорегінің басым көпшілігін балықтар мен су құстары құрайды, осыған орай олар суқоймаларына жақын ұялайды. Ұясын ағашқа, сирек те болса жартасқа салады. Ұяда әдетте 1-3 жұмыртқа болады. Дене ұзындығы 70-100 см.

аққұйрықты субүркіт (H. albicilla)

Қазақстанда субүркіттерінің екі түрі: *кезқұйрықты субүркіт (Haliaeetus leucorhphus)* және *аққұйрықты субүркіт (H. albicilla)* ұялайды.

Екеуі де Қазақстан Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Қырғилар (*Accipiter*) көп, бірақ бір типті топ. Қанаттары салыстырмалы түрде қысқа әрі дөңгеленген, құйрығы ұзын. Саусақтары ұзын әрі тырнағы үлкен. Ұзын жіліншігі ірі көлденең тақтайшалармен жабылған. Ең басты қорегі-құстар мен сүтқоректілер, оларға тасадан шабуыл жасайды. Құстардың тіршілік ортасы - ормандармен тығыз байланысты. Ұясын ағашқа салады, онда 3-4 жұмыртқа болады

Қазақстанда 4 түрі мекендейді:

қаршыға (Accipiter gentilis)

қырғи (Anisus)

мықы (A.badius)

Үлкенмықы (A.brevipes)
Қазақстанның Қызыл
кітабына (1996)
тіркелген.

Жамансары, немесе ақсарылар (*Buteo*) қырандарға жақын, бірақ дене мөлшері кіші. Жіліншігі толықтай қауырсынданбаған, алдынан жалпақ көлденең немесе майда қалқаншалармен жабылған. Полифагтар: негізгі қорегі - майда кеміргіштер, кесірткелер және балапандар, кейде өлекселермен де қоректенеді. Жамансары далалы және орманды далалы аймақта биік ағаштарға ұя салады. Ұяда әдетте 2-5 жұмыртқа болады. Денесінің ұзындығы 66 см-ге жетеді

Қазақстанда 4 түрі ұялайды:

*жамансары, не ақсары
(Buteo buteo)*

тілеміш (B. rufinus)

жүнбалақ тілеміш (B. hemilasius)

*айнақанат тілеміш
(B. lagopus)*

Қырандар (Aquila)

Қанаттары жалпақ және доғал, қанат құлашы 2,4 м-ге жетеді. Ұшуы шапшаң, бірақ ауыр. Құйрығы шамалы дөңгеленген немесе тік кесілген, біршама қысқа. Саусақтары өткір тырнақты, жіліншігі саусақтарына дейін қауырсынданған. Ұясын жерге, жартасқа және ағашқа салады. Ұяда 1-3 жұмыртқа болады. Жемтігін әуеде қалықтап ұшып, бақылайды

Қазақстанда мекендейтіндер:

дала қыраны (Aquila rapax)

қарақұс (A. heliaca)

шаңқылдақ қыран (A. clanga)

бақалтақ қыран (Hieraaetus pennatus)

қаршығарең қыран (H. fasciatus)

Бүркіт (A. chrysaetos)

Бүркіт - қырандардың ішіндегі ең қуаттысы, осыған орай жемтігі ірі жабайы аң-құстар (тұяқтылар, меңіреу құр, қаздар), сирек майда сүтқоректілер мен өлекселер. Өте үлкен ұяны (диаметрі 3 м) ағашқа немесе жартасқа, кейде жерге де салады. Ұяда 1-3, әдетте 2 жұмыртқа болады. Барлығы дерлік Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Бүркіттердің салмағы 3-6 кг. желкесіндегі қауырсындары жіңішке әрі үшкір.

Тазқаралардын тұқымдастың басқа түрінен ерекшелігі - басы мен мойнының қауырсынданбауы. Тұмсығы күшті, танау тесіктері домалақ, тырнақтары доғал. Көздері үлкен әрі бадырайған. Қанаттары жалпақ әрі ұзын, ұзақ қалықтап ұшуға бейімделген. Аяқтары жүруге бейімделген, онымен жемтігін тек сақалтай алып жүре алады. Балапандарына қорегін жемсауына салып әкеледі. Өлексемен қоректенеді. Тауды да, ашық жерлерді де мекендеушілер. Ұясын ағашқа немесе жартасқа салады. Ұяда 1-2 жұмыртқа болады. Кейбір түрлері (ақбас құмай) шоғыр құрып ұялайды. Табиғи санитарлар ретінде өте пайдалы.

Қазақстанда 5 түрі ұялайды:

*жұртшы (Neophron
percnopterus)*

*ақбас құмай (Gyps
fulvus)*

*қозы- құмай (G.
himalayensis)*

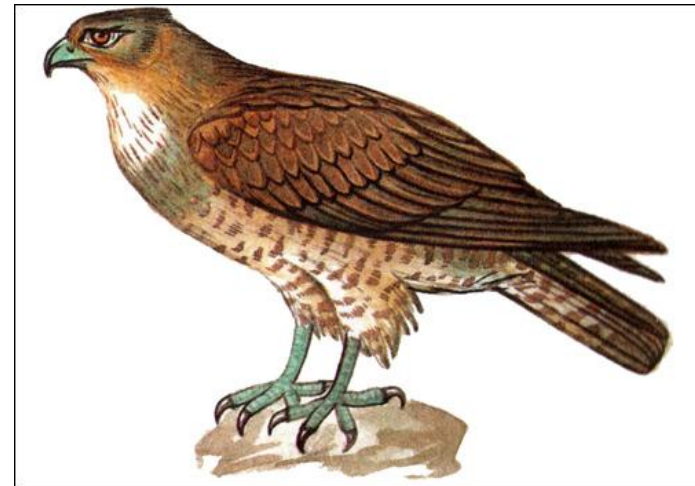
*сақалмай (Gyraetus
barbatus)*

*тазқара (Aegyptius
monachus)*

Барлығы да Қазақстан
Қызыл кітабына
(1996) тіркелген.

Жыланшы қырандарға (*Circaetus*) негізінен рептилиялармен әсіресе жыландармен, сирек кеміргіштер, құстар және насекомдармен қоректенетін құстар жатады. Бұл құстардың басы үлкен, қанаттары ұзын әрі жалпақ. Жіліншігі жартылай қауырсынданған, саусақтары қысқа, тырнақтары өткір өте иілген. Тек Европада, Оңтүстік Азия мен Африкада ғана тараған. Ұясын ағашқа - сирек жартасқа (Қазақстан) салады. Ұяда 1-2 жұмыртқа болады.

Қазақстанда қанат құлашының ұзындығы 1,9 м-ге жететін *жыланшы қыран (Circaetus gallicus)* ұялайды. Қазақстан Қызыл кітабына (1996) тіркелген

Құладындар (Circus) Ұзын
қанаттары мен құйрығы жерге жақын
жай әрі шусыз ұшуға бейімделген,
бұл кезде олар жемтігін:
кеміргіштерді, балапандарды,
кесірткелерді және т.б. бақылайды.
Жіліншігі ұзын, саусақтары қысқа.
Басының екі жағында жапалақтарға
тән бет дискісі болады. Аталығы мен
аналығының реңінде айырмашылық
бар. Ұясын жерге салады, онда 4-6
жұмыртқа болады.

Қазақстанда 4 түрі ұялайды:

*түз құладыны
(Circus cyanes)*

шалғын құладыны (C. rugargus)

дала құладыны (C. macrourus)

*саз құладыны (C.
aeruginosus)*

Сұр құр (Tetrastes bonasia)

Тіршілігінің көп уақытын жерде өткізеді, орманда ұшуы мәнгерлі. Жіліншігінің 3/4 бөлігі қауырсынданған, саусақтары жалаңаш. Ұяда 6-15 жұмыртқа болады. Қазақстанда Алтай және Қалбы Алтайында ұялайды.

Қырғауылтектестер тұқымдасы (Phasianidae)

Саусақтарында мүйізді жалбыршақтар болмайды. Қырғауылтектестердің аяғы құртектестерге қарағанда ұзындау. Олар әртүрлі жағдайларда: орманда (тайгадан басқа), далада, шөлде, тауда тіршілік етеді. Өсімдікқоректілігі басым, жемін жерден тереді. Көптеген түрлері моногамдар, бірақ жұбы тек көбею кезінде ғана сақталады. Кейбір түрлері полигам- дар. Көбеюден тыс кезде топтанып тіршілік етеді.

Қазақстанда мекендейтін түрлері:

шіл (Perdix perdix)

*дала шілі (Ammonoperdix
griseogularis)*

сақалды шіл (Perdix dauriva)

кекілік (Alectoris kakelik)

Қазақстанның Қызыл кітабына (1996)
тіркелген.

*Алтай ұлары
(Tetraogallus altaicus).*

Бөдене (Coturnix coturnix)

Нағыз тырналар тұқымдасы (Gruidae) Дене салмағы 2 кг- нан 13 кг-ға дейін жетеді. Қауырсындануы тығыз әрі қатты, көптеген түрлерінің басының алдыңғы бөлімі жалаңаш және сүйелді терімен жабылған, мойны ұзын . Тұмсығы ұзарған, конустәрізді, танауы ашық. Өте ұзын кеңірдек шумақ түзейді. Тек жерде қоректенеді. Қорегі - өсімдіктердің өркендері, тұқымдары мен жемістері, кейде осылармен бірге біршама майда жануарларды (насекомдар, құрттар, амфибиялар мен кесірткелер) жейді. Моногамдар. Көбеюі топ болып және жұп болып “билеумен” қатар жүреді. Ұясын жерге салады, онда 1-2 жұмыртқа болады. Аналығы шайқайды, аталығы ұяға жақын маңда жүреді

Қазақстанда 3 түрі ұялайды.

Сұр тырна (Grus grus)

ақбас тырна (Anthropoides virgo)

ақ тырна, нестерх (G. leucogeranus)

Үшеуі де Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген..

Ocydromus және *Tribonyx* Моногамдар. Ұясын жердегі жықпылдар арасына салады, кейбіреулері қалқыма ұялар жасайды. Ұяда 6-12 жұмыртқа болады. Екеуі кезектесіп шайқайды. Балапандары ширақ. Көбеюден тыс уақытта көпшілігі жеке немесе майда топ құрып тіршілік етеді, аздаған түрлері үйір құрып мекендейді.

Қазақстанда ұялайтындар:

*Қызылқасқа сұмартаp
(Gallinula chloropus)*

сұмартаp (Rallus aquaticus)

кәдімгі тартаp (Porzana porzana)

кішкене тартаp (P. parva).

Туттей мартап (Porzana pusilla)

Салмағы 60 г. Ол тез жүгіреді, ұшуды ұнатпайды, жүзуден қашады.
Түнде белсенді. Көнмаңдай Қызыл кітапқа (1996) тіркелген.

Дуадақтектестер тұқымдасы (Otididae)

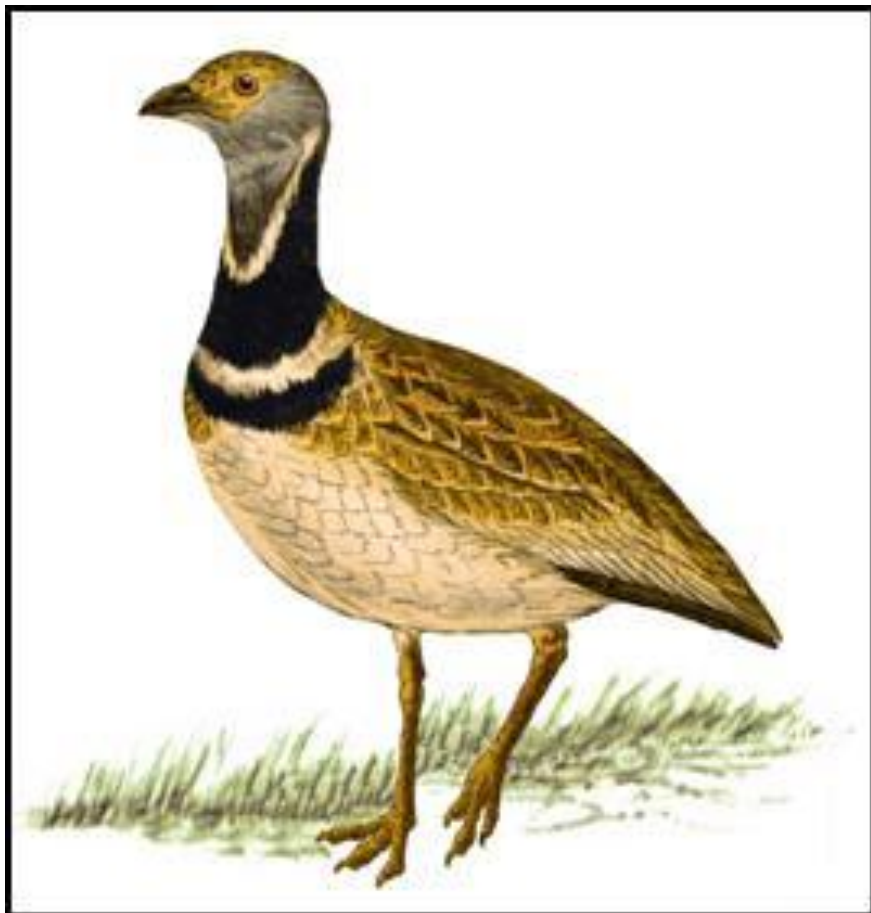

Салмағы 1 кг-н 16 кг-ға жетеді. Басы салыстырмалы түрде үлкен, мойны ұзындау, жуан . Құрлық құстары болғандықтан олардың саусақтары қысқа әрі жалпақ және жуан аяқтары ұзындау. Тұмсығы қысқа. Аздап дөңес. Жүзу жарғақтары жоқ. Құймышақ бездері болмайды.

Жыныстық деморфизм анық байқалады. Жақсы жүреді және жүгіреді. Ұшуы ауыр, бірақ біршама жылдам. Жеке немесе топ құрып тіршілік етеді. Әртүрлі өсімдіктектес және жануартектес азықпен қоректенеді.

Қазақстанда үш түрі мекендейді:

безгелдек (Otis tetrix)

*жорға дуадақ не жиекдуадақ
(Chlamydotis undulata).*

Тоқдуадақ не дуадақ (Otis tarda) отрядтағы ең ірі құс (салмағы 11-16 кг). Аяқтары қауырсынданбаған. Аталықтарының басының екі жағында ұзарған жіптәрізді қауырсындары орналасқан. Көтерілуі ауыр, бірақ жеңіл әрі жылдам ұшады. Ұяда 2-3 жұмыртқа болады

Үшеуі де Қазақстан Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Қарақастар тұқымдасы (Glareolidae)

Қарапайым татрендерден бөлініп, тайыз сулар мен сусыз жерлерде мекендеуге бейімделген. Тұмсығы қысқа, үстіңгі тұмсық дөңес және езуі өте үлкен. Танаулары жабық

Қазақстанда 3 түр мекендейді: *дала қарақасы (Glareola nordmanni)*, *шалғын қарақасы (G. pratincola)* және *зымырақ (Cursorius cursor)*. Қарақастардың салмағы 100 г-дай, қанаттары ұзын әрі үшкір және ұзын құйрығы айыр. Аяқтары қысқа, төртсаусақты. Сыртқы және ортаңғы саусақтарының арасында кішкентай жарғағы болады. Басқа шалшықшылардан ерекшелігі қарақастар қорегін жерден ғана емес, ұшып жүріп те аулайды. Далалы аймақта тараған, кей жерлерде шөлейтті аймақтарда да кездеседі. Әдетте олар 10-20 жұп болып шоғыр құрып ұялайды. Ұяда 2-5 жұмыртқа болады. Зымырықтардың үшсаусақты ұзын аяқтарында, ортаңғы саусақта қырлы тұяғы болады, қанаттары біршама қысқа, құйрығы шорт кесілген. Бұлар шөлейтті және шөлді аудандарда мекендейді. Ұяда 2-3 жұмыртқа болады

дала қарақасы (Glareola nordmanni)

шалғын қарақасы (G. pratincola)

зымырақ (Cursorius cursor).

Қарала шалшықшылар тұқымдасы (Haematorpodidae)

Салмағы 0,5 кг-дай. Тұмсығы екі жағынан қысыңқы, ұзын, тік . Жіліншік ортан жіліктен қысқа. Аяқтары үшсаусақты, салыстырмалы түрде қысқа әрі жуан. Сыртқы және ортаңғы саусақтарының арасында жүзу жарғағы болады. Жыныстық морфизмі жоқ. Жақсы жүгіреді, жүзуі мүмкін және сүңгиді. Ұяда әдетте 2-5 жұмыртқа болады. Ересектері балапандарын 3 аптадай қоректендіреді

Қазақстанда екі түрі: қарала шалшықшы (*Haematopus ostralegus*) және орақтұмсық (*Plidorhynche struthersii*) мекендейді. Оның тұмсығы төмен иілген. Аяғы 4 саусақты. Жүзу жарғақтары жоқ. Орталық Азияның тау өзендерінің жағалауларында жеке жұп құрып тіршілік етеді. Бұл құс Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

қарала шалшықшы (Haematopus ostralegus)

орақтұмсық (Plidorhynche struthersii)

Татреңтектестер тұқымдасы (Charadriidae)

Қанаты ұзын, үшкір, шапшаң ұшуға бейімделген. Кейбір қызғыштардың қанатының иілген жерінде тепкісі болады. Жіліншігі жалпақ. Аяқтары азды-көпті ұзарған, төртсаусақты немесе үшсаусақты. Саусақтарының негізінде әлсіз дамыған жүзу жарғағы болады. Құйрығы қысқа. Жыныстық диморфизм аздаған түрлерінде ғана анық байқалады. Әр түрлі омыртқасыздармен қоректенеді.

Қазақстанда 15 түрі кездеседі

шаушурілдек (Charadrius dubius)

маусымқұс (Pluvialis squatarola),

*сарысағалқ шурілдек
(Ch. asiaticus)*

*алтынжон татрең
(Pluvialis apricaria)*

қошқылқанат татрең (P. dominica),

*тарзақ (Chettusia gregaria) Қазақстанның
Қызыл кітабына (1996) тір- келген.*

Тауқүдіреттер тұқымдасы (Scolopacidae) біршама ылғалды ашық алаңдарда (күрғақ далаларда кездеспейді) мекендейтін 75 түрді біріктіреді, аздаған түрлері ылғал ормандарда тіршілік етеді. Тауқүдіреттердің басым көпшілігі Солтүстік жарты шардың қоңыржай және суық ендіктеріне қарай жақын орналасады. Шалшықшылардың денесінің салмағы 20 г-нан 1 кг-ға жетеді. Көпшілік түрлерінің тұмсығы ұзын, жіңішке, кейде ұшына қарай.

Қазақстанда кездесетіндер:

үлкен шалшықшы
(*Numenius arquata*)

жылқышы (Scolopax rusticola)

шаушалшық
(*Limnocryptes minimus*)

тауқұдірет (Gallinago gallinago)

маңқы (Gallinago media)

үлкен шырғалақ (Limosa limosa)

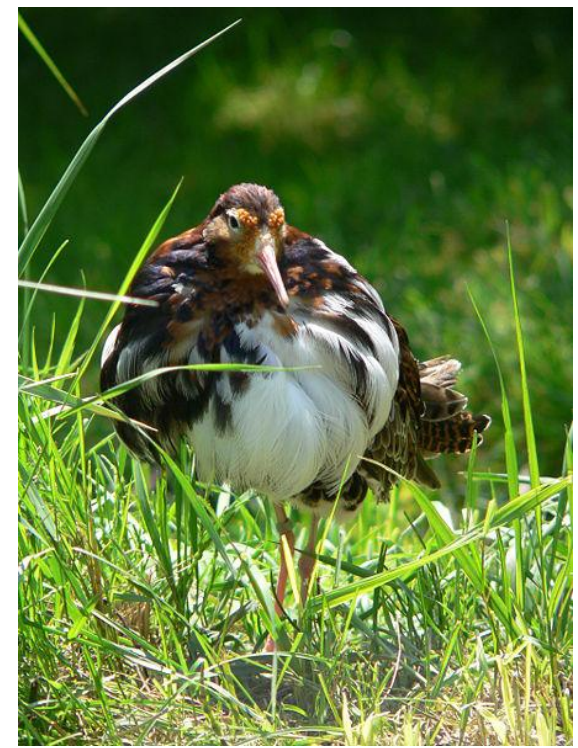
www.naturfoto.cz

© Jiří Bohdal

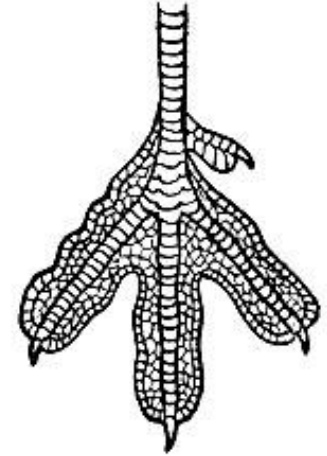
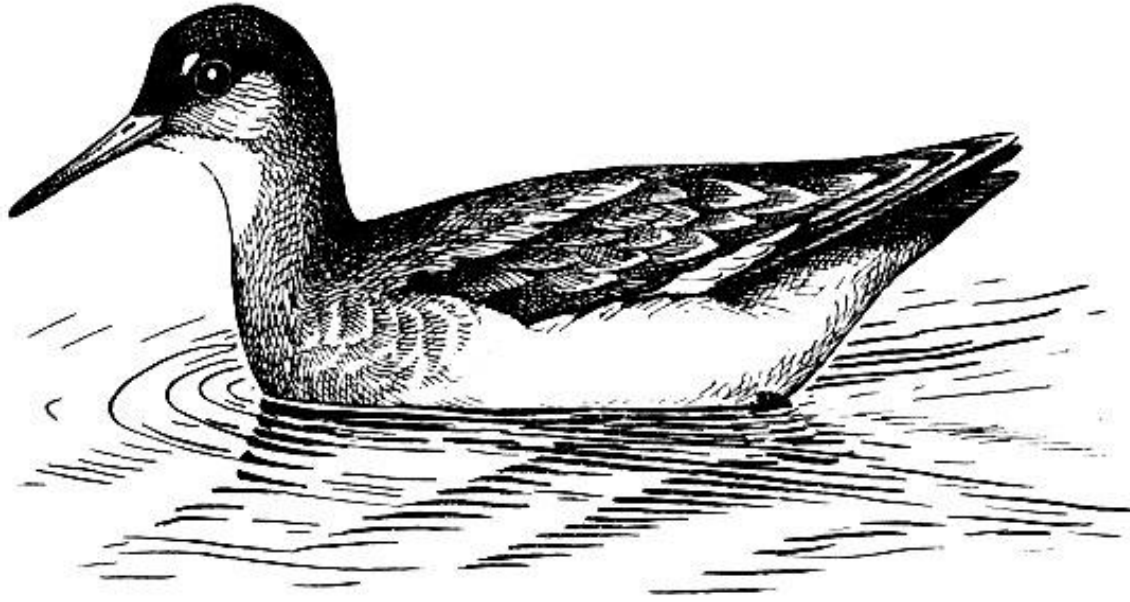
мамырқұс (*Actitis hypoleucos*)

тарбаң шырғалақ (*Limnodromus semipalmatus*) Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Қалытқылар тұқымдасы (Phalaropodidae)

Қалытқылар планктонды организмдермен қоректенуге бейімделіп, таукүдіреттерден бөлініп шығуы мүмкін. Тұмсығы ұзарған, жіңішке немесе жалпақ. Аяғының ұзындығы орташа, төртсаусақты. Әрбір саусақта терілі желбіршек болады. Қалыпты қауырсынның жанама өзегі болады. Жыныстық диморфизм жақсы байқалады: аналығы аталығына қарағанда ірі және ашық түсті. Көлдердің батпақты жағаларында ұялайды. Ұшуы шапшаң, жерде жақсы жүгіреді, тамаша жүзеді. Аналықтары күй ойнақ жасайды. Ұясын екеуі бірге салады. Ұяда 4 жұмыртқа болады. Аталығы шайқайды.

Қазақстанда 2 түрі ұялайды:

www.joniecnaturalnie.com

ақтамақ қалытқы (Phalaropus lobatus)

ақжағал (Ph. fulicarius)

Шағалалар отрядтармағы (Lari) Салмағы 50 г-н (қара қарқылдақ – *Chlidonias niger*)3-кг-ға (дуанбас шағала – *Larus hyperboreus*) жетеді. Тұмсығы ұзарған, екі жағынан біршама қысыңқы, ұшы үшкір, немесе ілгектәрізді имиген. Танаулары ашық. Қалыпты қауырсынның жанама өзегі болады. Қанаты ұзын, үшкір. Моногамдар. Ұясын жерге немесе жартастардың ернеуіне салады. Ұядағы 2-3 жұмыртқаны екеуі кезектесіп шайқайды. Балапандары ширақ, бірақ ересек құстар оларды қанатына қонғанша, тіпті ұшып кеткенде де қоректендіреді.

Қазақстанда 10 түрі кездеседі:

*қысқакұйрық
құрақтұмсық (St.
parasiticus)*

*орташа құрақтұмсық
(Stercorarius pomarinus)*

боз шағала (Larus argentatus)

көл шағаласы (L. ridibundus)

көк шағала (L. canus)

қарабас шағала (L. ichthyaetus)

Екеуі Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

мойнақ (реликті) шағала (L. relictus) .

Ақбауыр бұлдырықтың (P. alchata)

Қылқұйрық не қылаңтөстің (Syrrhaptes paradoxus) салмағы 300 г-дай. Артқы саусағы болмайды. Жіліншігі қауырсынданған. Алдыңғы үш саусағы қауырсынданған және тырнақты буынға дейін бірігіп кеткен, қоянның табанына ұқсас. Қарабауыр бұлдырықтың (*Pterocles orientalis*) салмағы 550 г-дай. Құйрығы салыстырмалы түрде қысқа. Артқы саусағы дамымаған. Жіліншігі тек алдынан ғана қауырсынданған, саусақтарында қауырсын жоқ. Ақбауыр бұлдырықтың (*P. alchata*) құйрығы қылаңтөстің құйрығындай ұзын және аяғы төртсаусақты. Үшеуі де Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Қылқұйрық не қылаңтөст (Syrrhaptes paradoxus)

Қарабауыр бұлдырық (Pterocles orientalis)

Кептерлер тұқымдасы (Columbidae) жер шарының барлық қоңыржай және ыстық ендіктерінде, көптеген мұхит аралдарын қоса, мекендейтін 292 түрді біріктіреді. Тұмсығы жіңішке, аздап төмпиген, ұшы ілмек. Қалыпты қауырсынында қосыша өзек болмайды және оның мамық бөлігі жақсы жетілген.

Әдетте нағыз мамық жоқ, бірақ жіптәрізді ұзын мамықшалары болады. Жақсы жүреді, бірақ жүгіре алмайды. Тәжілі кепіпер (Соига согопаіа) Жаңа Гвинеяның ормандарында тіршілік етеді. Салмағы 3 кг-дай. Басында желпуіштәрізді кекілі болады.

Қазақстанда кездесетіндер:

*дыркентер, тузкентер
(Columba oenas)*

көк кентер (C.livia),

қуз кентері (C. rupestris),

*сақиналы туркентер
(streptopelia decaocta)*

*үлкен туркентер
(S. orientalis)*

*Қоңыр кентер (Columba
eversmanni) Қазақстанның
Қызыл кітабына (1996)
тіркелген.*

Қазақстанда 2 түрі: кәдімгі көкек (*Cuculus canorus*) және меңіреу көкек (*C. saturatus*) кездеседі. Көкектер жұмыртқаларын апарып салатын 150-ге жуық (жиі торғайтәрізді құстар) құстың ұясы белгілі. Бірақ әрбір аналық жұмыртқасын өзін шайқаған құстың ұясына салады. Жұмыртқа реңінің өзгеруі өте үлкен: майда теңбілі бар ақшыл жұмыртқа көбіне ақ наурызектің (*Motacilla alba*) ұясына, ірі дағы бар түсті жұмыртқа - сандуғаштар (*Sylviidae*) мен айқабақтардың (*Acrocephalus*) ұясына, көгілдір жұмыртқалар - отқуйрықтылар (*Phoenicurus*) мен шақшақтардың (*Saxicola*) ұяларына және т.т салынады.

кәдімгі көкек (Cuculus canorus)

меңіреу көкек (C. saturatus)

Қазақстанда 13 түрі кездеседі: Үкінің (*Bubo bubo*) дене тұрқы 72 см, салмағы 3,2 кг. “Беттік” дискі орташа байқалады, құлақ қауырсындары ұзын. Саусақтары толық қауырсынданған. Жай шұңқыр сияқты ұясын әдетте жерге салады. Ұяда 2-4 жұмыртқа (кейде 6) болады. Үкі Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген. Кәдімгі жапалақтың (*Strix aluco*) дене ұзындығы 45 см, салмағы 700 г-дай болады. “Беттік” дискі толық, құлақ қауырсындары жоқ. Аяғы тырнағына дейін қауырсынданған.

ақ жапалақ (Nyctea scandiaca)

құлақты жапалақ (Asio otus)

байғызша (Glaucoptes passerinum)

қаршығарең жапалақ (Surnia ulula)

Қазақстанда бір түрі - кәдімгі зымыран (*Alcedo atthis*) ұялайды, ол суқоймаларының тік жарларында қоныстанады. Тауда шамамен 2 шақырым биіктікке дейін кездеседі. Аталығы мен аналығы тұмсығымен ін қазады, босаған топырақты аяғымен шығарады. Ұзын (30 см-ден 1 м-ге дейін) іні ұясы бар камерамен аяқталады. Ұяда 5-7 жұмыртқа болады. Оларды ересек құстар шайқайды. Балапандарын тек аналығы қоректендіреді. Негізгі қорегі- балық. Бұдан басқа насекомдарды және олардың дернәсілдерін, асшаяндарды, құрттарды және басқаларын жейді.

Қазақстанда *кәдімгі көкқарға (Coracias garrulus)* ұялайды, оның салмағы 200 г-ға жуық. Тұмсығының түбінде қылтәрізді вибристері болады. Құйрығы тік кесілген. Мекендеу үшін ашық құрғақ ландшафттарды таңдайды.

Қазақстанда 8 түрі кездеседі.

*үлкен шұбар тоқылдақ
(Dendrocopos major)*

*ақжон тоқылдақ
(D.leucotos)*

*қара тоқылдақ
(Dryocopus martius)*

боз тоқылдақ (Picus canus)

дүңілдек (Junx torquilla)

Бозторғайлар тұқымдасы
(*Alandidae*) Ескі және Жаңа дүниенің ашық ландшафтарын мекендейтін 78 түрді біріктіреді. Пайда болған орталығы Африка болуы мүмкін: бұл жерде тұқымдастың ең көп алуантүрлілігі байқалады.

Қазақстанда 13 түрі кездеседі.

құлақты (*Eremophilla alpestris*)

**орман (*Lullula arborea*) бозторғай (*Alauda arvensis*)
бозторғайлары**

теңбілтөбе (*Calandrella cinerea*)

қара бозторғай (*Meilanoctorypha yeltoniensis*)

дала бозторгайы (M. calandra)

айдарлы бозторгай (Galerida cristata)

Қарлығаштар тұқымдасы (Hirundinidae). Тұмсығы қысқа, жалпақ. Езуі үлкен: жақ буыны көз деңгейінде. Сілекей бездері үлкен. Қанаттары ұзын және үшкір. Тамаша ұшқыштар, тіршілігінің көп уақытын ауада жүріп өткізеді. Құйрығы айыр. Аяғы әлсіз, жіліншігі қысқа, саусақтары жіңішке. Жерде жай жүреді және жүруді аса көп ұнатпайды. Ашық ландшафттарды мекендейді, көптеген түрлері - синантроптар

Қорегі тек насекомдар. Оларды ұшып жүріп аулайды. Жыныстық морфизм анық байқалмайды. Көптеген түрлері ұясын саз түйіртпектерінен сілекеймен желімдегі жартастарға, ағаштарға, құрылыстардың жарына салады. Кейбір түрлері өздерінің ұясын жаға жарларына терең ін қазып салады (*Riparia riparia*). Ұяның іші әр уақытта қауырсындармен және өсімдік бұтақтарымен төселген. Ұяда әдетте 3-7 жұмыртқа болады. Жұмыртқаларын шайқау және балапандарын қоректендіру екі ересек құстардың мойнында. Көптеген түрлері шоғыр құрып немесе топтанып ұялайды.

Қазақстанда 5 түрі кездеседі.

*қала қарлығашы
(Delichon urbica)*

*жар қарлығашы (Riparia
riparia)*

*қыстау (қосрең) қарлығашы
(Hirundo rustica)*

*жиренбел қарлығашы
(H. daurica)*

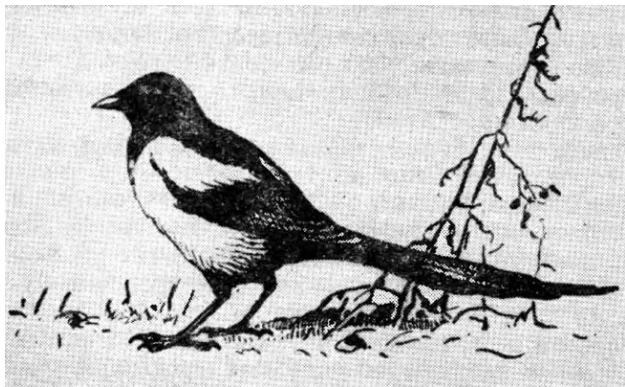

*құз қарлығашы (Piryonopronge
rupestris)*

Қарғатектестер тұқымдасы (Corvidae) Салмағы 50 г-н 1,5 кг-ға дейін. Әр түрлі ландшафттарды мекендейді, бірақ көптеген түрлері орманды биотоптарда кездеседі. Қауырсындануы тығыз, бір түрлерде - бос. Тұмсығы ұзын, тік немесе сәл иілген. Танаулары қылтықтәрізді қауырсындармен жабылған. Қанаттары қысқа әрі жалпақ, бір түрлерінде ұзарған, ұшы үшкір. Құйрығы тік немесе сатылы. Аяқтары күшті. Көптеген түрлері қорек талғамайды. Жануартектес және өсімдіктектес азықтармен, өлекселермен қоректенеді. Аталықтары аналықтарына қарағанда ірілеу. Жеке жұп, топ немесе шоғыр құрып ұялайды. Ұясы бұтақтан жасалған, ішінде жұмсақ төсеніш болады. Ұяда 2-4, кейбір түрлерінде 1-8 жұмыртқа болады. Екеуі бірге шайқайды, балапандарын бірге қоректендіреді

Қазақстанда кездесетіндер:

сауысқан (*Pica pica*)

қызылтұмсық шауқарға
(*Pyrrhocorax pyrrhacorax*)

ұзақ (*Corvus monedula*)

қарға (*Corvus corone*)

құзғын (*C. corax*)

*ақтұмсық қарға, не таған
(C. frugilegus),*

*самырсынқұс (Nucifraga
caryocatactes)*

*орман- қарға (Carrulus
glandarius)*

сексеуіл жорғаторғайы (Podoces panderi)
Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Жуантұмсық көкшымшықтар тұқымдасы (Paradoxornithidae)

Салмағы 8 г-н 20 г-ға жетеді. Қауырсындануы бос. Тұмсығы қысқа, дөңес. Тұмсықтың кескіш шеті кедірлі- бұдырлы. Танаулары қауырсындармен немесе мүйізді қақпашалармен жабылған. Қанаттары қысқа, дөңгеленген. Құйрығы ұзын, сатылы. Тырнақтары күшті иілген. Қорегі - омыртқасыздар, оның ішінде насекомдар және өрмекшілер, сирек тұқымдар. Ұясын бұтақ ашасына, қамыс сабағына, сирек жерге салады. Ұясы қалың қабырғалы тостағанша немесе бүйір тесігі бар бос шар тәрізді. Ұяның іші өсімдік мамығымен төселген. Ұяда 2-ден 7-ге (сирек 10-14) дейін жұмыртқа болады, оларды аналығы немесе екеуі бірге шайқайды. Балапандарын екеуі қоректендіреді

Қазақстанда 2 түрі кездеседі:

*кезқұйрық көкшымшық
(Aegithalos caudatus)*

*мұртты көкшымшық
(Panurus biarmicus)*

Көктекелер тұқымдасы (Sittidae). Салмағы 15 г-н 40 г-ға дейін. Қауырсындануы бос. Басы үлкен. Тұмсығы тік, ұшы үшкір. Танаулары қатты қауырсындармен қапталған. Езуінде қысқа қылтықтары болады. Қанаттары қысқа, дөңгеленген. Құйрығы қысқа әрі жалпақ. Саусақтары біршама ұзын, тырнақтары үшкір күшті иілген. Орманда мекендейді, кейбір түрлері таудың жартасты учаскелерінде тіршілік етеді. Қорегі - өрмекшілер, насекомдар, түрлі тұқымдар мен жемістер. Ұясын ағаш қуысына, не жартас жарықшаларына салады, ұяға кіретін тесікті сазбен сылап қояды. Кейбір тауда тіршілік ететін түрлері батпақтан бүйір тесігі бар жабық ұя жасайды, ал *Neositta* туысына жататын көктекелер ағаш айырына қабырғасы қалың ұя жасайды. Ұяда 4-9 жұмыртқа болады, оларды тек аналығы шайқайды. Балапандарын екеуі бірге қоректендіреді.

Қазақстанда ұялайтындар:

орман көктекесі (Sitta europaea)

*жартас көктекесі
(S.tephronota)*

Ағаш пен бұталарға әуезшіл сайрауық (*Turdus philomelos*), шетен сайрауығы (*T. pilaris*), қылғытпа сайрауық (*T. viscivorus*) ұялайды. Қара сайрауық (*T. merula*) ұясын жерге немесе түбірге орналастырады. Көкқұс (*Myophonus caeruleus*) өсімдіктер сирек өскен тау шатқалдарында, бірақ су маңында кездеседі. Алабажақ сайрауық (*Monticola saxatilis*), көк сайрауық (*M. solitarius*) бұта өскен тас қорымдарын ұнатады.

Шөл шақшақайы (*O. oenanthe deserti*), кәдімгі шақшақай (*O. isabellina*), биші шақшақай (*O. isabellina*) ашық тасты немесе құмды жерлерде кездеседі. Қара шақшақ (*Saxicola caprata*), үлкен шақшақ (*S. insignis*) ашық сайларда, кейде тауларда ұялайды. Кәдімгі отқұйрық (*Phaenicurus phaenicurus*), бозбас отқұйрық (*P. caerubeocephala*) аралас және жалпақ жапырақты ормандарда орналасады. Шығыс бұлбұлы (*Luscinia luscinia*), алабұлбұл (*L. svecica*), қызылтамақ бұлбұл (*L. calliope*) өздерінің ұяларын бұталар шіліктерінде жерге жақын немесе тамырлар арасына салады және т.т. Көкқұс Қазақстанның Қызыл кітабына (1996) тіркелген.

Сандуғаштар тұқымдасы (Sylviidae) -Қазақстанда 41 түрі кездеседі

Олар шартәрізді ұяларын жерге немесе жерден аса биік емес ағашқа орналастыратын жасыл сандуғаш (*Phylloscopus trochiloides*), арай сандуғаш (*Ph. inornatus*), саяшыл сандуғаш (*Ph. collbita*), көктем сандуғаш (*Ph. trochilus*). Сұр сандуғаш (*Sylvia communis*), бақ сандуғашы (*S.borin*), боз сандуғаш (*S.currusa*), қаршығарең сандуғаш (*S.nisoria*) терең тостағаншатәрізді ұя салады. Жасыл құйқылжың (*Hippolais icterina*), шөл құйқылжыңы (*H. lanquida*), міңгірлек (*H. calligata*) үсті астына қараған конустәрізді ұя салады, бұлардың тұмсықтары үлкендеу әрі жалпақтау.

тау етектеріндегі бұталы шіліктерде
мекендейтін *әсем шымшық*
(*Leptorocile sophiae*)

тек қылқан жапырақты ормандарда ғана
мекендейтін *сарыбас шөже* (*Regulus*
regulus)

Содырғы торғайлар тұқымдасы (Prunellidae).

Қауырсындары тығыз, қалың. Тұмсығы тік, жіңішке, тұмсықтың түбі жалпақ. Езуінде қысқа қылтықтары болады. Саусақтары қысқа, тырнағы үшкір емес. Қанаттары дөңгеленген. Құйрығы тік немесе аздап айыр. Әр түрлі омыртқасыздармен және өсімдік тұқымдарымен қоректенеді, күзде жидектерді сүйсіне жейді. Содырғылар жерде немесе бұталар арасында жүреді. Тостағанша тәрізді ұяны бұталар арасына, жерден биік емес ағаштарға, сол сияқты тауда жерге салады. Ұяда 4-6 жұмыртқа болады.

Қазақстанда кездесетіндер:

Сұржон содырғы (Prunella collaris) және *қаратұмсық содырғы (P. himalayana)* - биік таулар құстары, олар альпі және субальпі (теңіз деңгейінен 4000 м биіктікте) шекараларында мекендейді. Ұясын жерге, тас астына салады. *Орман содырғысы (P. modularis)*, *сібір содырғысы (P. montanella)* үлкен ұяларын жерден 1 м биіктікте шырша ағашына салады.

Самырқұстар тұқымдасы (Bombycillidae. Салмағы 60- 70 г. Қауырсындары қалың әрі жұмсақ. Төбесінде үлкен айдары болады. Тұмсығы түбінде жалпақ және қыры дөңес. Үстіңгі тұмсықтың ұшында кішкентай тісше болады. Танаулары қауырсынмен жабылған. Аяқтары қысқа әрі жуан. Тырнақтары жуан, иілген. Қанаттары үшкір. Құйрығы тік, қысқа. Тостағанша тәрізді ұясын бұтақтың айырына салады. Ұяда 3-7 жұмыртқа болады. Оларды аналығы шайқайды, аталығы оны қоректендіреді. Балапандарын бірге өрбітеді. Ұялау кезінде қорегінде насекомдар басым, басқа кезде жидектер мен тұқымдарды жейді

Қазақстанда бір түр - *кәдімгі самырқұс*
(*Bombusilla garrulus*) мекендейді.

Тағанақтар тұқымдасы (*Laniidae* Салмағы 25-120 г. Қауырсындануы қалың әрі бос. Үлкен басы екі бүйірінен қысыңқы және тұмсығы ілгектәрізді иілген. Үстіңгі тұмсығының ұшы тісшелі. Танаулары ашық. Езуінде қылтықтары жақсы дамыған. Саусақтары қысқа, тырнақтары қысқа, иілген. Қанаттары қысқа, құйрығы ұзын, екеуіде дөңгеленген, кейде сатылы. Аталығы аналығынан ірі. Тағанақтар қалың бұталарда, орман алаңдарында, жазық пен таудағы өзендер жайылмаларында мекендейді. Қалың ормандарда кездеспейді. Ірі насекомдармен (инелік, қоңыз, кобелек және т.б.) қоректенеді, майда кесірттерді, қаптесерлер мен майда құстарды ұстайды. Ірі жемтіктерін қатты бұтаққа тұмсығымен шаншып, іліп қояды. Тостағаншатәрізді ұясын бұталар мен ағаштарға салады. Ұяда 4-6 жұмыртқа болады, оны екі ересек құс бірге шайқайды.

Қазақстанда кездесетіндер :

кіші тағанақ (Lanius minor)

сібір тағанағы (L. cristatus),

кезқұйрық тағанақ (L. schach),

*үлкен не сұр
тағанақ
(L. excubitor)*

Тоқымашы торғайлар тұқымдасы (Ploceidae).
Салмағы 7-100 г. Қауырсындануы тығыз.
Тұмсығының формасы алуантүрлі: жиі конустәрізді,
кейде доғатәрізді қыры бойынша иілген, кейде түбі
томпиған немесе жалпақ және т.т. Танаулары ашық.
Қанаттары дөңгеленген, сирек үшкір. Құйрығы тік не
доғал, сирек сатылы. Үні-шырылдау, кейбіреулері
жақсы ән салатындар. Аталықтары аналықтарына
қарағанда ашық түсті. Басым көпшілігі
дәнқоректілер, десе де жидек, бүршік және ір түрлі
омыртқасыздарды жей
береді.

Қазақстанда 6 түрі мекендейді:

Үй торғайы (*Passer domesticus*), түз жауторғайы (*P. montanus*), сексеуіл торғайы (*P. ammodendri*), қаратос торғай (*P. hispaniolensis*), қылаң торғай (*P. indicus*), тас торғайы не шуылдақ торғай (*Petronia petronia*)

